

מגמות בהתפתחות הכפר פסוטה

מאת

עמיאל ברוש

1. מבוא

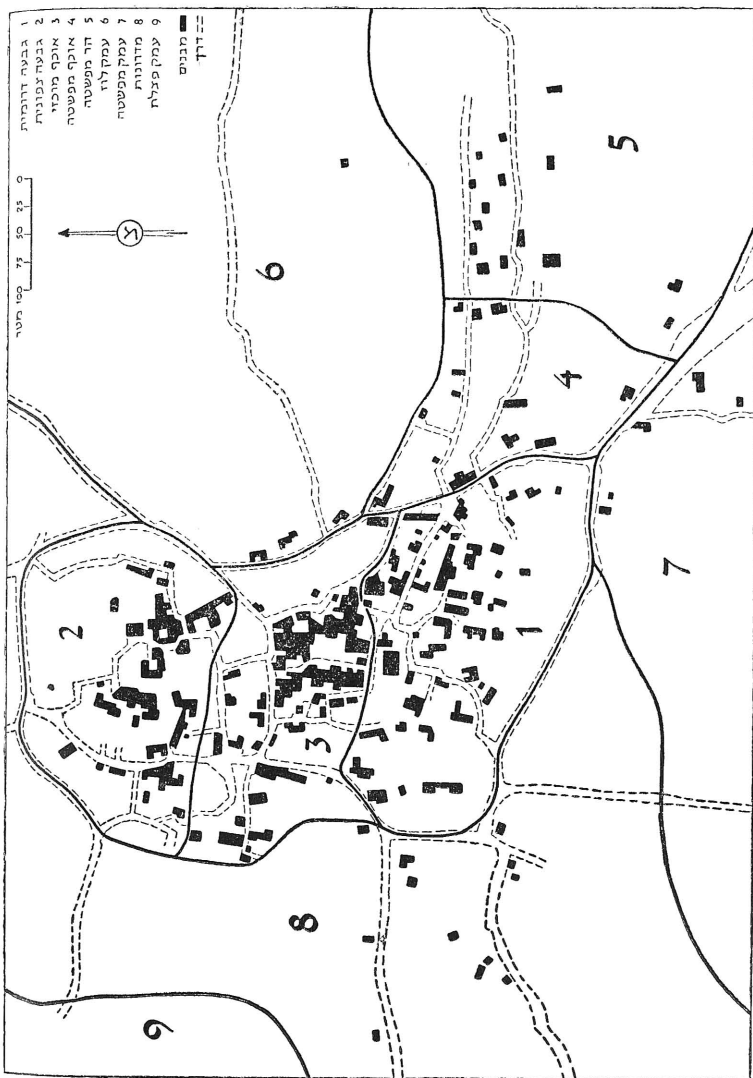
הכפר פֶּסוּטָה שוכן במרכזו של הגליל העליון, כ־5 ק"מ מצפון לכביש נהריה—סאסא, שאליו הוא מחובר בדרך, המסתעפת לרגלי הר־זבול ועוברת את אלקוש. הוא בנוי על גבעת־קרטון, בעלת שתי כיפות, הנישאות לגובה 650 מ', בקירוב, שמזרחה לדרומית שבהן מתנשא הר־מפּשטה; ממערב משתפלת שלוחה רחבת־רכס לעבר גיא־אכזיב; ומדרום משתרע עמק־מפּשטה. אוכלוסי הכפר, שהם בני העדה היוונית־קאתולית, ייסדוהו באמצע המאה ה־18 במקום, שבו היה קודם יישוב מוסלמי קטן, שהיה יישוב־בת לדיר־אל־קאסי (אלקוש). בידודו של המקום ודלילות אוכלוסייתה של הסביבה הקנו לבני מיעוט עדתי ודתי זה בטחון יחסי רב יותר ועיצבו את דמותו של הכפר בתקופה הראשונה בדבריימיו.

תולדות־הכפר ניתנות לחלוקה לארבע תקופות, בהתאם להתהדקות קשריו עם מרכזי־השלטון וקצב־התפתחותו. התקופה הקדומה, שנמשכה עד הרבע האחרון של המאה ה־19, היתה עידן הבידוד והניתוק השלמים ביותר והקפיאה על השמרים; התקופה העותמאנית — עד 1918 — מציינת את טיפוח הקשרים עם החוץ על רקע השיפור הכללי בתנאי־הבטחון, הפיקוח השלטוני והמגע עם מדינות זרות; בתקופת המאנדאט הבריטי — עד 1948 — הוחשה התפתחות הכפר, בעקבות הידוק יחסיו עם העולם החיצוני; ואילו לתקופה הישראלית, הנמשכת מ־1948 ועד היום, אפייני הוא הניגוד בין קצב־ההתפתחות המוגבר לבין גילויי גורמים מעכבים והתפתחות נסוגה.

מטרתו של מאמר זה היא לסקור מגמות־התפתחות אלו ודרכי התגלמותן באורח־החיים בכפר.

2. דמותו הראשונית של הכפר

בחנית דמותו הראשונית של הכפר, שתשמש נקודת־מוצא לדיון, מבוססת בהכרח על נתונים מועטים ביותר, שאין בטחון במהימנותם; על בדיקת שטח

מפה 1

הכפר פסוטה על רקע יהדות-הגוף (אוקטובר 1959)

הבנוי; ועל המסורת שבפי בניו. העת המתאימה לעיצובה של דמות זו חלה, כנראה, ברבע האחרון של המאה ה-19, שבה יצא הכפר ממצב־קפאון.

פסוטה היתה בימים ההם יישוב קטן יחסית, בן 200 נפש, בקירוב, שמנה כ־40 מבנים עם כ־45 חדרים. השטח הבנוי הגיע ל־4.5 דונם בלבד: עיקרו בגוש צפוף, ששכן במדרון הצפוני של כיפת הגבעה הדרומית, ומיעוטו במזרח הפסגה הצפונית. המבנים היו צמודים יחדיו ללא תכנית והתאמה, כשעברם האחד בלבד פתוח. הם הותקנו מאבן־גיר קרטונית, מסותתת במקצת וערוכה בנדבכים בלתי־ריגולאריים. גגם היה עשוי תמוכות של קורות־עץ, שנשענו על שלוש—ארבע שורות של קשתות, ומעליהן שכבה של ענפים וזרדים מצולבים, מכוסה בטיט מעורב בתבן. כל בית כלל חדר אחד בלבד, שחלקו הקדמי נמצא במפלס־החצר ושימש למשכן־המקנה, בעוד שהחלק האחר—כשני שלישי החדר—היה במפלס מוגבה ושימש למגורי־האדם.

הגרנות כאן היו מרוכזות בעיקרן על הפסגה הדרומית של הכפר, שרוב שטחה היה רכושו של השולטאן העותמאני. מימי־הכפר באו בעיקר מבורות חצובים ומשתי בריכות־אגירה: האחת כרויה והשנייה טבעית. כן עמד לרשות הכפר מעיין קטן. שטחן ותפוצתן של אדמות־הכפר היו מעין אלה של היום והשתרעו על 5,000 דונמים מעובדים, בקירוב. היישוב התבסס על חקלאות־בעל הררית, הטיפוסית לכל האיזור היס־תיכוני, ומשקו, שהיה בעיקר משק־קיום, כלל גידולי חורף (חיטה, שעורה וקטניות) וקיץ (שומשמין, חומצה ודורה), מטעים יס־תיכוניים (זית, תאנה וגפן) וכן כמה בוסתנים קטנים בחצרות־הבתים (בוסתן הריהו מטע מעורב של עצי־פרי יס־תיכוניים ונשירים, המצוי בקרבת הבית ומשמש לתצרוכת ביתית). ענף חשוב היוו הצאן (עזים), שניצלו את שטחי־המרעה ההרריים הנרחבים.

מיעוט־האוכלוסייה ורמת־צריכתה הנמוכה יחסית הביאו להצטברות עדפי־תוצרת ניכרים, באופן שכמחצית יבול־החיטה וכשלושת רבעי יבול־הקטניות וכן עדפי־פירות היו נמכרים בשוקי עכו, צור וצפת, או הוחלפו במצרכים אחרים בכפרים שכנים. אורח־החיים כאן היה טבוע בחותם המסורת החקלאית והחברתית המושרשת מדורות. רק יחידי־סגולה מבני־הכפר יצאוהו לצמיחות, ואילו כל השאר לא הרחיקו־לכת מעבר לערי־השוק. קוימו קשרי־קבע עם יישובי־הסביבה בלבד; הדרכים, שהוליכו מהכפר ואליו, היו מועטות, ורק שתיים מהן (האחת—דרומה, לעבר גיא־אכזיב, מעונה ועכו; והשנייה—צפונה, לעבר גיא־האוכם, בנת־ג'ביל וצור) התאימו להובלת משאות ולרכיבה

על בהמות. היה זה יישוב מבודד ומכונס בתוך עצמו, ומגעו עם העולם החיצוני היה מצומצם ביותר.

3. תמורות ביישוב ובאורח-חיינו

א. גידול האוכלוסייה

בתולדות הכפר אפשר להבחין ארבע תקופות של תנועת-אוכלוסייה, שהן שונות זו מזו ואינן חופפות לגמרי את ארבע התקופות, שנוכרו למעלה. אין ברשותנו נתונים אותנטיים על התקופה הראשונה, ועל-כן אפשר לדון עליה רק לאור נתונים מאוחרים יותר ולפי המסורת שבידי בני-הכפר. היא התחילה עם בואן של המשפחות הנוצריות הראשונות למקום. המסורת מייחסת את ייסוד היישוב הנוצרי לשלוש-ארבע משפחות ראשונות, שנתקבצו תוך זמן קצר יחסית, אך נראה הדבר, שתקופת-ההתיישבות נסתיימה תוך 60—75 שנים, שכן מתוך 30 בתי-האב שבמקום טוענים 20—22, שהם נמצאים יותר מ־150 שנה בכפר. בהתאם לכך הגיעה לקצה תקופת גידול האוכלוסייה, בעיקר הודות להגירה, ברבע הראשון של המאה ה־19.

אם נקבל כבסיס את אומדן-האוכלוסייה של סקר ה־P.E.F, שלפיו היו בכפר 200 נפש¹, ונעריך את גילו של הכפר בתקופת-הסקר ב־125 שנה, בקירוב, הרי יתקבל גידול ממוצע של קצת יותר מנפש אחת לשנה. מתוך הסברה, שעיקר גידולה של האוכלוסייה ב־50—75 השנים הראשונות היה תוצאה של הגירה, יוצא, שבמשך 50—75 השנים הבאות היתה האוכלוסייה יציבה כמעט במספרה; ועובדה זו מאפיינת את התקופה השנייה של תנועת-האוכלוסייה.

התקופה השלישית, המקבילה לתקופות העותמאנית והמאנדאטורית הנוכרות, מצטיינת בגידול מהיר של האוכלוסייה, למרות עזיבה גוברת והולכת. בחלקה העותמאני של תקופה זו גדל מספר התושבים בכפר בלמעלה מ־100% לעומת זה של 100—150 השנים הקודמות, שכללו פרקי-זמן של הגירה אל הכפר, ועד סופה של תקופת-המאנדאט גדלה האוכלוסייה ב־180% נוספים. בתקופה שלישית זו היתה ההגירה אל הכפר מצומצמת יחסית, ורק משפחות בודדות נוספו לכפר (2—3). לעומת זאת התחילה בה יציאה של בני-הכפר, הן למקומות אחרים בארץ והן לחוץ-לארץ. בחלקה הראשון של התקופה היתה

1. C. R. Conder & H. H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine*, Memoirs, I, London 1881, p. 197, sheet IV

מגמות בהתפתחות הכפר פסוטה

היציאה מועטת, אבל היא התגברה בימי-המאנדאט, באופן שב-1948 נמצאו דרך-קבע מחוץ לכפר כ-200 מבניו, שהיוו באותה שנה 27% מאוכלוסייתו. מלחמת-הקוממיות פתחה תקופה חדשה בממדי האוכלוסייה בכפר. בעקבותיה חזרו אליו רוב בניו, שהתגוררו מחוץ לתחומיו (כ-200 נפש), ועליהם נוספו למעלה מ-100 נפש, פליטי כפרים שכנים נטושים. ובכך, בין 1948 ל-1950 גדל מספר התושבים בכפר ב-44% (מ-750 ל-1,080 נפש). עד 1959 גדלה האוכלוסייה ב-36% נוספים, ובחישוב לשנה פירוש הדבר הוא גידול פי חמישה—שישה מזה שבשנות-המאנדאט, או — אם נוציא מהחשבון את המספר המשוער של המהגרים — פי שלושה. זוהי אפוא תקופה של גידול האוכלוסייה בקצב מהיר, על-ידי הגירה וריבוי טבעי כאחד, תוך הצטברות בכפר וללא אפשרות-יציאה ממנו.

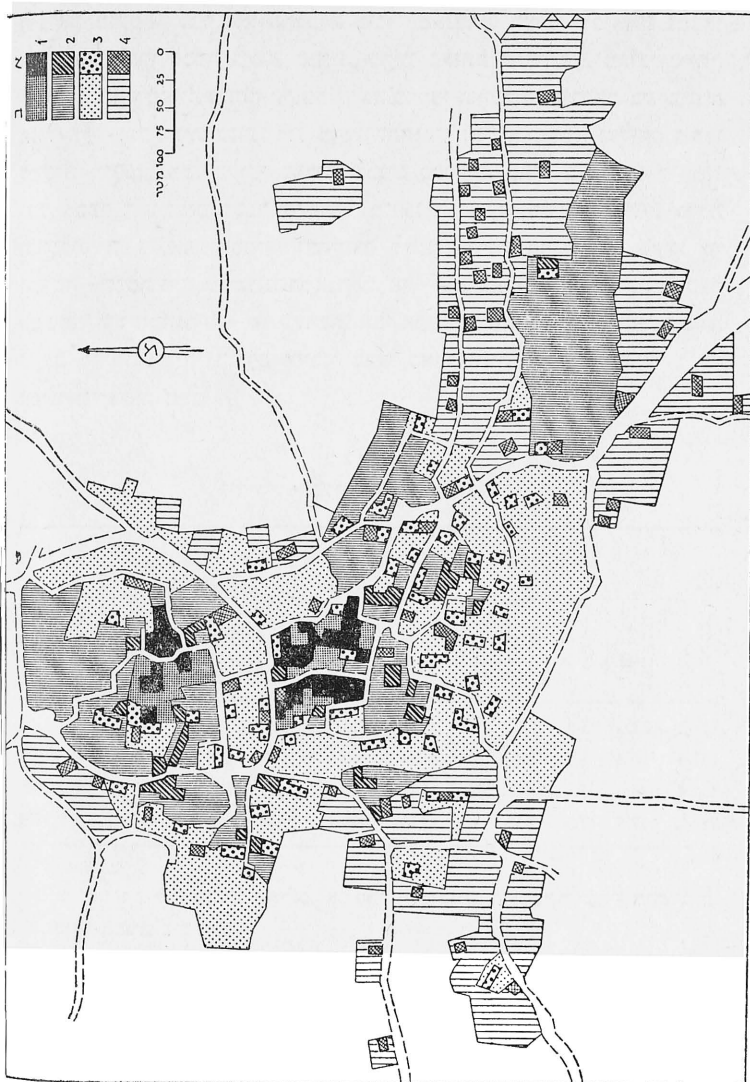
ט ב ל ה 1

גידול האוכלוסייה ושטח-הבנייה

אוכלוסייה		בנייה						משך התקופה שקדמה בשנים	שנה		
מספר האוכלוסין	%	מחומדן הקורם ריבוי	ממוצע לשנה	השטח הבנוי (ד')	מספר הבתים	מספר החדרים	מס' החדרים לבית			מס' החדשות לבית	שטח בנוי (מ"ר)
200 ⁵		1.4		4.4	40	45	1.1	5.0	22.0	35.2 ⁶	1878
410 ⁷		2.1		8.5	75	160	2.1	5.5	20.7	102.5	1918
750 ⁸		11.3		15.0	135	340	2.5	5.6	20.0	216.7	1948
1350 ⁹		90	10 ¹⁰	24.0	180	490	2.7	7.5	17.8	750.0	1959

- מחושב רק לפי מבנים קיימים, או הריסות מבנים, שאפשר להבחין בהם כיום.
- כולל מבנים ציבוריים.
- כולל חדרי-משק ומגורי-מבנה.
- ראה למעלה, הערה 1.
- מחושב על-יסוד ההנחה המוטעית, שעם בואם של המתיישבים הראשונים לא היה קיים שטח בנוי (לא ידוע שטחו של היישוב המוסלמי הקטן, שהיה במקום).
- האומדן מבוסס על מפקד 1922, אגב הפחתת 4 שנים של ריבוי ממוצע מאז 1878.
- לפי אומדן שברשות מוכתר-הכפר.
- לפי אומדן שברשות כומר הכפר ומוכתריו.
- מ-1950 (על-מנת להוציא כ-300 נפש מהגרים) — 23.0 נפש לשנה.

עמיאל ברוש

מפה 2

התפתחות פסוטה

א. מבנים (בהכללה); ב. חצרות, בוסתנים, גנייריק, משתלות וגרנות.

1. עד שנות ה-70 של המאה ה-19; 2. עד שנת 1918; 3. עד שנת 1948; 4. עד שנת 1959.

ב. התקדמות הבנייה וטיבה

תופעה זו היא אחד מסימני ההתפתחות החשובים של היישוב, שכן משקפת היא במידה מרובה את התמורות, שחלו בתחום המגע עם גורמי החוץ ואת השפעותיהם של אלה, כפי שהם באים על ביטויים במצב הכלכלי והבטחוני, בצורת ההווי החברתי, רמת החיים ותפיסת החיים. להתפתחות זו כמה דפוסיים ומגמות.

גידול השטח הבנוי והתפשטותו. קצבו של תהליך זה, כהתגלמותו במספר המטרים המרובעים של בתים וחדרים, הנבנים בממוצע שנתי, גבר מתקופה לתקופה. בימי המאנדאט היה כפול מזה שבזמן המשטר העותמאני, ובתקופה הישראלית גדול פי שלושה וחצי מזה שבימי המאנדאט. עם זאת ניכר שוני יסודי בין המעבר מתקופת הקפאון הקדומה לתקופת ההתפתחות בכללה לבין המעבר מתקופה של התפתחות אטית לזו של התפתחות מהירה יותר. כלומר, מידת הבנייה בתקופה העותמאנית היתה הרבה יותר אינטנסיבית לגבי התקופה הקדומה מאשר התקופות הבאות לגבי התקופה העותמאנית. כך נבנה בתקופה העותמאנית לכל נפש נוספת לשנה שטח שעלה פי שניים וחצי על זה שנבנה בתקופת המאנדאט ופי שלושה על זה שנבנה בתקופה הישראלית. ואף על פי כן היה גם בתקופת המאנדאט תיאום קבוע בין קצב גידולו של השטח הבנוי לבין קצב גידולה של האוכלוסייה, באופן שמספר הנפשות לכל בית וחדר מגורים וכן השטח הבנוי לכל נפש נשאר דומים, פחות או יותר, לאלה שבתקופה העותמאנית. לעומת זאת מתגלה בתקופה הישראלית פיגור ניכר בקצב הבנייה אחר קצב גידולה של האוכלוסייה. מספר הנפשות הממוצע לבית עלה ב-1959 ב-34% על זה שב-1948, בעוד שהשטח הבנוי לכל נפש ירד ב-11%, בקירוב. גידול השטח הבנוי בא על ביטויו גם בהתפשטות, שהיתה מלווה בשינוי במערך הבנייה של השטח; ושינוי זה היה תוצאה של פעולת כמה גורמים מנוגדים, כגון: הנטייה והכזרה לחסכון בשטח ובחמרי בניין, שיפור המצב הבטחוני, והשתרשות הלך רוח חדש לגבי תנאי החיים וחוק רווח הבנייה. אותה מגמה נסתמנה החל בתקופת המאנדאט. ההתפתחות היתה מהגוש המלוכד והצפוף של מבנים, דרך קבוצות בנות 2-4 מבנים, הצמודים באגפיהם וערוכים בשורה, אל מבנים נפרדים, ברווחים גדלים והולכים; באופן שאם בתחילת תקופת המאנדאט היה רווח מינימאלי של בנייה כורח שבחוק, הרי כיום הרווח הוא גדול, ככל האפשר, ומהווה פרי של נטייה אישית. כל צפיפות בבנייה החדשה אינה פרי

רצון חפשי, אלא כפויה על-ידי תנאים אובייקטיביים (מערך החלקות, גודל החצרות וכו'). המגמה המסתמנת של התפשטות השטח הבנוי היא אפוא חריגה מתחום הגרעין הוותיק והמלוכד, אולם רק בכיוון פסגות הכיפות והכתפות שבתחום גבעת-הכפר. בימי-המאנדאט התגלמה מגמה זו בתפיסת רוב השטחים הפנויים שעל פסגות הכיפות (שטחי-הגרנות שבכיפה הדרומית) ובירידה אל מדרוני הגבעה, אך עדיין לא הגיעו הדברים לחריגה של ממש מתחום גבעת-הכפר בכללה. תופעה זו מתגלה בעיקר בתקופה הישראלית, ואף בה בעיקר בשטחים הפנויים של הגרנות. מגמתה של חריגה זו היא בעיקר לעבר דרום-מזרח, לצד הכניסה הראשית אל הכפר, ועד לירידה מהשטח המוגבה בכלל אל פאת-העמק.

התפתחות תבנית הבית. בתהליך זה ניתן להבחין כמה מגמות, שהן חופפות, בדרך-כלל, זו את זו: הפרדת מגורי האדם והמקנה; הגדלת מספר החדרים וקביעת חלוקה תפקודית בהם; שינוי טיפוס הבנייה ושיפור טיבה. הפרדת מגורי האדם והמקנה התרחשה בתחילת המאה ה-20, בקירוב, שבה הוקמו לראשונה בתים נפרדים למגורי-האדם. בפרק-זמן זה הוקמו גם חדרים נוספים במבנים ישנים וכן חולקו מחדש חדרים ישנים. בשלב השני של ההתפתחות מתקיימים קומה נפרדת למגורי-המקנה, שהיא, בדרך-כלל, מחצית הקומה התחתונה. במקרים הרבה אין זה אלא הבית הישן, שמעליו הוקמה דירה לאדם. שלב זה הוא תוצאה של התפשטות הבנייה לאורך המדרונים והנהגת היציקה של גגות-בטון. בתקופה הישראלית הוכנסה הפרדה נוספת: במקרים, שבהם מקימים בית חדש שלא במקומו של הישן, מקצים על-פירוב את זה האחרון למגורי-המקנה. מתוך האמור למעלה ברור, שהגדלת מספר החדרים בבית חפפה, לפחות בתחילת התהליך, את מגמת ההפרדה. שוב ניכר כאן אפיייה המהפכני של התקופה העותמאנית בכך, שבה עלה מספר החדרים ב-100% על זה שבתקופה הקודמת. בימי-המאנדאט חלה עלייה רק של 19% לעומת ימי המשטר העותמאני. ומספר החדרים הממוצע לבית גדל רק במעט, אך ממוצע זה מציין כבר משרע רב יותר במספר חדרים (1—5 לעומת 1—3). בתקופת-המאנדאט התחילו לבנות קומה שנייה לבית, אם לשם הפרדת מגורי-הבהמות, או לשם שיכון המשפחה הגדלה (זוגות צעירים, הדרים עם הוריהם וכו'). בפרק-זמן זה הונהגה בבתי רבי-חדרים חלוקה תפקודית אלמנטארית, שבאה על ביטויה בעיקר בקביעת מקום-האוכל והמטבח בחדר מיוחד, שבו נמצאת אח-הבישול. בתקופה הישראלית גדל

המספר הממוצע של חדרים לבית, ובדומה לתקופות הקדומות גדל השטח הממוצע שלו עם ירידת השטח הממוצע לכל חדר. הנטייה החדשה של הזוגות הצעירים שלא לגור במחיצה אחת עם הוריהם הביאה להפחתה ניכרת בבניית הקומה השנייה. לרגל ביטול תלותו של המטבח באח־הבישול, עם הנהגת הפתילות והפרימוסים, נתאפשרה הפרדה נוספת בתחום זה, וכיום נמצא המטבח בחדר קטן ומיוחד, לעתים אף במבנה מיוחד צמוד. שינוי טיפוסי־ הבנייה הקביל אפוא להגדלת מספר החדרים ולהקטנת שטחם והיה תלוי בהם במידת־מה. תכנית הקשתות הוחלפה בסידור חדש, שלפיו מוקם הגג על קורות, הנשענות על הכתלים בלבד, דבר הגורם לצמצום רחבו של החדר. כן חל בתחילת המאה ה־20 שיפור ניכר בטיב הבנייה, היינו, בסיתות ובצורת הנחת הנדבכים. בתקופת־המאנדאט התגלם שינוי זה בעיקר בבניית־הגגות, שבה הוחלפו קורות־העץ בקורות־מתכת, ואילו בעידן מאוחר יותר הותקנו הגג והרצפה מבטון, במקום טיט. תהליך זה, הנמשך גם היום, אינו כללי, והוא תלוי, כמובן, באמצעיו של בעל הדירה. הדבר כרוך בסטייה מהנהוג של השגת כל חמרי־הבנייה בתחום הכפר עצמו והתחלת יבואם מבחוץ (קורות־מתכת, מלט וכו'). בתקופה הנדונה חל שיפור נוסף בטיב הבנייה עם התחלת ההיזקקות לאבן־גיר קשה ואדמדמת לשם נוי. הנהגת גידול־הטבק ניכרת בגובה הרב של תקרות־הבתים (כ־5 מ' ומעלה) לצורך תליית אגדי־הטבק. בתקופה הישראלית מותקנים בכל הבתים החדשים גגות ורצפות בטון וכן מופעלת שיטת־הבנייה מבלוקים של בטון. מתבלטת גם הנטייה להימנע מתליית אגדי־הטבק בתוך חדרי־המגורים, ומי שידו משגת — מתקין מבנה מיוחד לכך.

בנייה ציבורית. הבניינים הציבוריים בכפר לא נבנו בכספי האוכלוסייה המקומית לטובת הכלל, אלא הם מהווים רכוש פרטי או רכוש של מוסד ציבורי חיצוני, כגון הכנסייה או הממשלה. בית־הכנסייה, שהוקם ב־1904 על־ידי המוסד הכנסייתי הכל־ארצי, בא במקום משכן קודם בבית רגיל של אחד מבני־הכפר. לידו נבנו דירה לכומר ובניין של בית־הספר, שגם הם היו רכוש הכנסייה. הכנסייה היא שהקימה את המבנה החדש והמרווח של בית־הספר בימי־המאנדאט והוסיפה לו אגף בתקופה הישראלית. הטחנה ובית־הבד שבכפר, שהוקמו בימי־המאנדאט, הם רכוש פרטי, והוא הדין בבתי־הקפה, שנוסדו בתקופה הישראלית. אפילו בית־הוועד של הכפר שוכן בחדר שכור ליד בית־הקפה.

ג. התגבשות ההווי בכפר

אורח־החיים המסרתי לא חינך את בני־הכפר לשיתוף־פעולה לטובת הכלל. קשרי העזרה ההדדית היו מוגבלים ליחסים בתוך המשפחות ובתי־האב, או בין שכנים קרובים, ורק במקרים מיוחדים, כגון כריית־בריכות, שותף הציבור בביצוע. אף בית־הספר בכפר, שהוא ודאי מוסד של הכלל, הוקם, כאמור, על־ידי הכנסייה. עד היום אין לכפר מסגרת מנהלתית רשמית, שתגבש אותו כחטיבה מלוכדת; ואף ייצוגו כלפי חוץ מפוצל עדיין בין שני מוכתרים יריבים, או שהוא מבוצע בצורה בלתי־מאורגנת.

מן הראוי לציין, שרק בסוף תקופת־המאנדאט הוגשם לראשונה בידי בני־הכפר — בכספם ובעבודתם — מפעל בעל צביון ציבורי מובהק. הדברים אמורים בסלילת הדרך מהכביש הראשי, או מדיר־אל־קאסי. ב־1946, שאף היא, כנראה, נעשתה בעידוד מוסדות הממשלה, וייתכן שביזמתם הבלעדית. לאחר מבצע זה רוצפו, לפי יזמתם של בני־הכפר, הרחובות הראשיים באבנים. ב־1959 נהפכה דרך סלולה זו לכביש, ושוב ביזמת התושבים, בעבודתם ובכספם, בסיוע מוסדות הממשלה.

כבר ב־1957 הוקם בכפר מפעל משותף ראשון, בעל אופי קואופראטיבי, והוא האגודה לאספקת־מים על־ידי חיבור הכפר לרשת־המים החבלית. היזמה לכך באה ממשרד־החקלאות, שרק לאחר מאמצים מרובים הצליח להתגבר על התנגדות התושבים להתארגנות קבועה מעין זו. גם כיום מצויים בכפר בודדים, שאינם חברים באגודה זו, אבל גם הם אינם נזקקים עוד למי־הבורות. מפעל זה חולל מפנה גדול בחיי היום־יום של הכפר. מלבד החסכון הרב שבעבודת־השאיבה והובלת המים לבתים ולמשתלות עלתה כמות־המים, שהועמדה מעתה לרשות הכפר, מפוטנציאל מאכסימאלי של כ־15 אלף מ"ק לשנה לאספקת־קבע של 25 אלף מ"ק. כתוצאה מכך גדלה צריכת־המים הממוצעת לנפש לשנה מ־8 מ"ק ל־13 מ"ק.

אגודת־המים, שבראשה עומד ועד נבחר, מהווה מעין שלב ראשון ומניע ראשון להתפתחות החיים הציבוריים ולהתארגנותם. נקבע נוהג של כינוס אסיפות בעניינים הנוגעים לכלל, שבהן אינם משתתפים עוד, כבעבר, ראשי המשפחות בלבד, אלא מספר גדל והולך של בני־כפר אחרים. בדרך זו נוצר גם הגרעין להקמת מועצה מקומית בעלת סמכות רשמית, אם־כי הדבר עדיין כרוך במכשולים נוהגיים, מסרתיים וחברתיים מרובים.

אין ספק, שרישומיה של הסביבה הכללית בארץ, הנתונה בתהליך בלתי־

פוסק של התפתחות, ניכרים במידה גוברת והולכת בחיי הכפר. טופחו בו מושגים חדשים על רמת צריכה ושירותים; נתגבשה גישה חדשה לענייני שיתוף פעולה וארגון ציבורי; וגדלה ההתעניינות ברכישת השכלה. אמנם אין ההתקדמות כללית ומקיפה, ורבים עדיין המכשולים בדרכה, שמקורם בהרגלי נוהג ומסורת ובאפשרויות כלכליות וחברתיות.

4. מגמות ההתפתחות במשק ובחקלאות

הידיעות שברשותנו על מבנה המשק החקלאי מצומצמות הן מאלו על היישוב ואוכלוסייתו. רק מימי מפקד החקלאות, שנערך ב-1949/50¹¹, יש בידנו נתונים מפורטים, פחות או יותר, שלפיהם ניתן לקבל תמונה שלמה בתחום זה. לפיכך יצטמצם דיוננו בהתפתחות המשק החקלאי במידה מסוימת בימי המאנדאט ובעיקר בתקופה הישראלית.

נראה הדבר, שלהתפתחותו היסודית של משק הכפר אפייניות הן שתי מגמות מקבילות: ראשית, המעבר מבסיס של משק קיום, המוכר עדיפותו, לבסיס של משק מסחרי, והתמורות הנגרמות בעקבותיו במבנה המשק; ושנית, שינוי ממדי המשק וכשרו הכלכלי.

א. שינוי מבנה המשק

תהליך המעבר ממשק קיום למשק מסחרי, שהתחיל בשנת 1923, עם הנהגת גידול הטבק בכפר, הוא היום בעיצומו, אך בתנאים הנוכחיים עדיין אין סיומו נראה באופן. בתקופת המאנדאט היתה התפתחותו תלויה בעיקר בגורמים סובייקטיביים, היינו, בגישה לצורות ההווי ולשאלת רמת החיים, תוך התגברות על מסורות והרגלים מושרשים. לאחר תקומת מדינת ישראל, משנסתמנה המגמה השנייה הנזכרת, נוספו על אלה גם גורמים אובייקטיביים, כגון ההכרח להעלות את ההכנסה ליחידת שטח ואת כוח הקנייה של המשק, תוך החלפה מסוימת של אספקה עצמית בצריכת מצרכים הבאים מן החוץ.

תהליך המעבר בא במיוחד על ביטויו בהגדלה מתמדת של שטח הטבק על חשבון שטחי גידול ירקות, המטעים היס-תיכוניים והבוטסנים. בהתאם למגמה זו הונהג בתקופה מאוחרת יותר הענף החדש של המטעים הנשירים,

11. מ. נועם, מפקד החקלאות תש"י (1949/50), הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ולמחקר כלכלי, ירושלים תשי"ג, חלק א', לוחות 1, 4, 11, עמ' 18, 28, 46.

ע מ י א ל ב ר ו ש

שהרחבתו חלה גם על חשבון גידולי־הטבק. שני ענפים אלה הביאו גם להחזרת יסוד חדש למשק־הבעל הטהור, והוא השימוש בהשקית־עזר, שהיווה אחד הגורמים העיקריים לחיבור הכפר לרשת־המים החבלית.

ט ב ל ה 2

מבנה המשק (% השטח המעובד)

1959	1949	
27.0	27.0	חיטה
20.9	20.4	קטניות־מאכל
6.8	6.1	שעורה
6.1	6.1	קטניות־מספוא
60.8	59.6	בסך־הכל גידולי־גרגירים (חורף)
29.5	21.9	טבק
—	4.8	גידולי־גרגירים (קיץ)
0.7	0.5	משתלות וגני־ירק
91.0	90.4	בסך־הכל גידולי־שדה
3.7	4.7	זית
1.5	2.2	תאנה
0.3	0.5	גפן
5.5	7.4	בסך־הכל מטעים ים־תיכוניים
1.0	—	שזיף
0.7	—	תפוח
0.3	—	אפרסק
2.0	—	בסך־הכל מטעים נשירים
1.5	2.2	בסך־הכל בוסתנים
9.0	9.6	בסך־הכל מטעים

הרחבת שטח־הטבק וצמצום השטח לגידולי־שדה. הנהגת גידולי־הטבק והתפשטותו בשדות־הכפר לא חלו בבת־אחת. נראה, שבתקופת־המאנדאט בוצעה הרחבה זו על חשבון שטחים עדפים של משק־הקיום בגידולי־השדה. החקלאים בכפר גילו נכונות לכך רק במידה שלא נפגע הבסיס המסרתי של האספקה העצמית. מאחר שבסיס זה מחייב, בממוצע, שטח

של 25 ד', הרי שבתחילת התקופה הישראלית תאם משק־הטבק, בקירוב, את עודף השטחים שמעל לצרכי האספקה העצמית¹². בשנים אלו חל שינוי ניכר בכל הגישה לענף משקי זה. גרם לכך, כאמור, לחץ התנאים האובייקטיביים של הצטמצמות ממדי המשק הכלכלי והסתתמות מקורות־הפרנסה החיצוניים, וכן זכה הדבר בעידוד מצד מוסדות הממשלה, שהבטיחו שיווק היבול במלואו ומחירים קבועים. הרחבת שטח־הטבק שוב לא הוגבלה מחמת הרתיעה השמרנית בפני צמצום הבסיס של האספקה העצמית. נותרה המגבלה הטבעית של הקרקעות המתאימות לגידול־טבק, שאינן עולות על 50%—55% מהשטח המעובד (2,100—2,000 ד'), והיא קיימת גם לגבי כל משק בנפרד. אמנם שרדו גם שטחים מתאימים, שאינם תפוסים על־ידי גידול־טבק, והמצויים בעיקר במשקים, שכוח־העבודה שברשותם אינו מספיק להרחבה נוספת של גידול צורך־עבודה זה. שאיפת ההרחבה של שטח־הטבק ניכרת בקצב המזורז של ביצועה, שהגיע, בממוצע, ל־60 ד' לשנה לעומת 34 ד' לשנה בתקופת־המאנדאט (1923—1949). בתחילה נעשתה הרחבה זו על חשבון גידול־השדה בלבד והביאה לחיסול כמעט מוחלט של גידול־קיץ אחרים. ומשנתמעטו השטחים המתאימים — התחיל ניצול השטחים המצויים על־ידי גידול רצוף של טבק במשך שנים רבות, ללא טיוב והבראה מספיקים, ונתגלו גם מגמות אחרות של מעבר ממשק־קיום למשק מסחרי.

צמצום המטע היס־תיכוני. תופעה זו היא חדשה בהתפתחות המשק החקלאי והיא מהווה אחת המגמות בהרחבת הבסיס המסחרי שבמשק. לאחר שנוצלו בכל משק השטחים המובחרים של גידול־השדה — נעקרו או דוללו חלקות שלמות של מטע יס־תיכוני, ובמיוחד באדמות העידית של ראשי הגיאיות והמורדות העיליים, הסמוכים לכפר. מאז 1949 נעקרו בכפר כ־800 עצי־זית וכ־600 עצי־תאנה, שהם שווים בערכם לשטח של כ־80 ד'. אם נצרף לאלה הפחתה של כ־10 ד' כרמי־גפן, הרי נגיע לכלל מסקנה, שחלקם של המטעים היס־תיכוניים בשטח המעובד הכללי צומצם ב־40%, בקירוב, נוסף על שטחי המטעים הדלילים (כ־140 ד'), שהועברו למשק המסחרי עוד קודם־לכן. מגמת השינוי לגבי המטע היס־תיכוני ניכרת גם בהזנחת אותם שטח־מטע, שלא חוסלו; ואפשר לומר, שהיתה זו אחת הפרצות הראשונות בנוהג

12. מספר המשקים (1949): 128; השטח לאספקה עצמית: $25 \times 128 = 3,200$ ד'; שטח מעובד: 4,070 ד'; שטח עודף: 870 ד'; שטח טבק: 890 ד'.

השמרני של האספקה העצמית. כיום לא זו בלבד שאין בנייה הכפר משווקים את עדפי-הפרי של מטע זה, אלא שאף ממעטים הם להשתמש בו לצרכיהם. הם מבכרים, למשל, לקנות את שמן-הזית במעיליה מאשר להפיקו בעצמם, ובית-הבד של הכפר אינו פועל זה כמה שנים. תופעה דומה של צמצום, אם-כי לא של הזנחה, ניכרת גם לגבי הבוסתנים שבתחום היישוב עצמו. שטחם נצטמצם בעשר השנים הנדונות בשליש, והפחתה זו באה בעיקרה מחמת הרחבת שטחי המשק המסחרי, ובמקצתה — לרגל הרחבת הבנייה. אם-כי צמצום המטע הים-תיכוני והבוסתנים עדיין אינו מהווה תופעה כללית ומלאה, הרי יש בו כדי להעיד על מגמה ברורה, המציינת שינוי מתפשט והולך של הלך-מחשבה כלכלי.

הנהגת המטעים הנשירים. עד שנת 1952/3 היו כל עצי-הפרי הנשירים של הכפר ממינים וזנים מקומיים, מעוטי-יבול ופחות-איכות, שגודלו במספר קטן בבוסתני-הכפר לתצרוכת ביתית בלבד. ב-1959 היו בכפר כ-80 ד' של שזיפים, תפוחים ואפרסקים מהזנים המסחריים הנהוגים בארץ, שגודלו בשיטת-בעל, עם השקיית-עזר. הנהגת ענף חדש זה, התופס כיום 23% של שטח מטעי הכפר, מקורה בכמה סיבות, שלכולן משותף הרקע של שינוי ההשקפה הכלכלית והגברת הנכונות לחדש חידושים ולצמצם את בסיס האספקה העצמית. גורם רב-משקל בתחום זה מהווה דוגמת יישובי-הסביבה העבריים שבהם המטעים הנשירים הם ענף ראשון במעלה. סיבה נוספת אחרת היא התגברות החשש לגורל ענף-הטבק, מחמת הצטמצמות מלאי השטחים המתאימים לכך והתנוונות מסוימת של השטחים הקיימים, בעקבות ניצול-יתר. והסיבה העיקרית היא: ההכנסה הגבוהה ביחס להשקעה ליחידת-שטח, בהשוואה לענף-הטבק. לפיכך חלה התפשטות המטעים הנשירים כמעט כולה בשטחים מתאימים לגידול-טבק או במקום מטעים ים-תיכוניים ובוסתנים. על מגמתה של התפתחות זו אפשר לדון, לפי שעה, רק על-יסוד יבול אחד משטח מצומצם. העובדה, שבשנת-יבול ראשונה זו היה בגידול השזיפים כשלון כלכלי. על-אף ההצלחה החקלאית, עשויה להצביע על הסכנות הכרוכות בהרחבה מוגזמת של המטע הנשיר בתנאי המצב הכללי של מטע זה בארץ. השתנות ערך העבודה החקלאית. מבנה משק הכפר כיום הוא במידה מרובה תולדה של השקפה מסוימת על ערכה של העבודה החקלאית. לפי השקפה זו, שהיא טבעית ואפיינית למשק-קיום, אין העבודה נכללת בחישוב הכדאיות המשקית. זו נמדדת לפי דרישות הצריכה, או לפי ההכנסה

בכסף מזומן, ללא שיקול העבודה המושקעת. ריכוז רובו של גידול-הטבק בארץ בכפרי-המיעוטים הוא פרי אותה גישה, שכן ענף זה נזקק לעבודה רבה מכדי להיות כדאי. בתנאי-התמורה הקיימים, במשק המבוסס על מאזן מסחרי טהור והמחשב את כמות-העבודה בהוצאות הענף. בפסוטה מהווה ענף-הטבק את עמוד-התווך של המשק; בני-הכפר נחשבים בין המצליחים ביותר בו, והוא מספק כ-47% מכלל הכנסות המשק וכ-70% מההכנסות במזומנים. בכך יש אולי הסבר לעובדה, שרק בשנים האחרונות ביותר נתעוררו ספקות לגבי כדאיותו של ענף זה, ואף אלה אצל בודדים בלבד וללא ביטוי במעשים. פרט להשפעה מסוימת בכיוון של הנהגת מטעים נשירים. למרות חלקו המצומצם יחסית בשטח המעובד (30%) צורך ענף זה כ-60% מכמות העבודה המושקעת במשק, וההכנסה ליום מגיעה בו, בממוצע, לקצת יותר מ-3 ל"י. הפקפוקים התעוררו בעיקר בעקבות העובדה, שעבודת-חוץ בחקלאות או שלא בחקלאות הכניסה לכמה מבני-הכפר שכר יומי. שהיה, לפחות, כפול מההכנסה מגידול-הטבק. מצב זה גורם היום היסוסים רבים לגבי טיב המשק החקלאי. דרכי-החקלאות בכללן ומהותה של החקלאות כמקור-פרנסה בכלל.

הרחבת גידול-הצאן. מספר ראשי העזים בכפר עלה בתקופה הישראלית פי ארבעה (מ-740 ל-2,955), למרות האיסור החוקי על גידול עזים. יש לזקוף חלק ניכר מגידול זה על חשבון הפליטים מכפרים סמוכים, שהם נטולי-קרקע וכל עיסוקם מצטמצם בענף זה. עדריהם של אלה כוללים כשליש מכלל מספר העזים בכפר, אס-כי מספרם מגיע ל-8 בלבד לעומת 120 בעלי משקים, שיש להם עזים. אמנם בגידול זה יש גם משום חיפוש דרכים להרחבת הבסיס הכלכלי של המשק, תוך ניצול מוגבר של השטחים הבלתי-מעובדים באמצעי היעיל היחיד שברשות בני-הכפר. בכך יש משום הוכחה, עד כמה אין איסור על גידול-עזים הולם את המציאות בחקלאות של כפרי-המיעוטים, כל עוד לא נמצא תחליף מתאים לעז, או כל עוד לא נשתנו תנאי המשק. אף אם נוציא מהחשבון את משקי-העזים הטהורים, יהיו בכל משק מגדל-עזים, בממוצע, 17 עזים לעומת 6 בראשית ימי המדינה. אין ספק, שמספר העזים המצוי מספק תנובה, העולה בהרבה על תוצרתם של התושבים, ועודף התוצרת משמש מקור-הכנסה חשוב למדי. המגיע לרבע מערך ההכנסה במזומנים והאספקה העצמית כאחד.

ב. השתנות ממדי המשק וכשרו החקלאי

בימי־המאנדאט לא היתה התרבות האוכלוסייה בגדר בעיה: קצב ההתרבות לא היה מהיר מדי, שכן עודף האוכלוסייה זרם אל מחוץ לכפר ורמת־החיים בו התפתחה רק באופן אטי. עם התפרצות מלחמת־הקוממיות והתגברות ההגירה אל הכפר — צפה אותה בעיה, והיא מחריפה והולכת משנה לשנה. לא זו בלבד שקצב ההתרבות גבר פי שלושה, אלא שחל גם צמצום בבסיס הקרקעי, לאחר שחלק מאדמות־הכפר (לפי גרסת בני־הכפר — 1,000—1,200 ד') הוכלל בשטח הסגור, הסמוך לגבול. אפשרויות־הניצול של מקורות־פרנסה חיצוניים וכן העברתו של עודף־האוכלוסייה למקומות אחרים הוגבלו במידה ניכרת, ולסוף, הפיתוח הכללי של הארץ הביא להעלאת רמת־החיים, לפחות לגבי הצריכה החיצונית, בקצב מהיר יחסית ונפגע הרצון לעסוק בחקלאות בתנאי העבודה והתמורה שבכפר.

בעיה זו באה על ביטויה בכפר בכמה צורות.

השתנות משקלה היחסי של החקלאות. לפי מפקד־החקלאות של 1949/50 היוו המשפחות החקלאיות 84% מכלל המשפחות בכפר, בעוד שכיום הן מהוות 90%. ודאי, שבעלייה זו יש חלק חשוב לגורמים ארעיים: ב־1949/50 עדיין לא נקלט חלק מהמהגרים, שהגיעו לכפר בזמן המלחמה, בעוד שכיום עוסקים הם ברובם בחקלאות. גורם אחר לכך הוא, כנראה, העובדה, שנצטמצמו אפשרויות־ההתבססות בעיסוקים בלתי־חקלאיים. אף־על־פי־כן רווחת בכפר הסברה, שחלקה של החקלאות בו הוא קטן מזה שבתקופת־המאנדאט. צמצום זה אינו ניכר בספירת המשקים החקלאיים ואוכלוסייתם, שכן אלה, העוסקים ברובם במשלחי־יד בלתי־חקלאיים, הם בעלי משקים חקלאיים, או בני־משפחותיהם. רק 9 מבין 43 האנשים, שאינם עוסקים בחקלאות, אינם בעלי משקים חקלאיים, או אינם בני משפחות חקלאיות. רבים מבני המשקים החקלאיים אינם עוסקים, בעצם, בשום מלאכה, שכן עודף־האוכלוסייה בכפר עולה על כושר הקליטה הכלכלית של הכפר. בימי־המאנדאט היו ענפי־הפרנסה הבלתי־חקלאיים בכפר מצומצמים עוד יותר, מחמת מיעוט האוכלוסייה והקשרים הרופפים יותר עם החוץ. רובם של העוסקים בענפים כאלה היו עוזבים את הכפר, ורק בודדים נותרו בו כתושבי־קבע, בעוד שכיום עובדים מחוץ לכפר כ־20 איש, וכולם הם תושבי־קבע, החוזרים לביתם בכל יום (לעתים מדי שבוע בשבוע).

מגמות בהתפתחות הכפר פסוטה

ט ב ל ה 3

ממדי המשק

דונמים מעובדים		מספר המשקים		% ממספר המשקים הכללי		% מהשטח המעובד הכללי	
1949	¹³ 1959	1949	1959	1949	1959	1949	1959
20	30	23	55	5	26		
20—50	80	63	36	59	47		
מ־50	18	14	9	36	27		
סך־הכל	128	100	100	100	100		

צמצום ממדי המשק. כאמור, זוהי בעיקר תוצאה של גידול האוכלוסייה, תוך הקטנת הבסיס הקרקעי והעדר־אפשרות לעוד־ה־האוכלוסייה למצוא אחיזה כלכלית לעצמו מחוץ לכפר. מתוך הטבלות שהובאו למעלה נראה, שמספר המשקים גדל תוך עשר השנים ב־37% (29%). המשקים הבינוניים, שהיוו שני־שלישים ממשקי־הכפר, מהווים כיום רק קצת יותר משליש. כן ירד חלקם של המשקים הגדולים, ואילו זה של המשקים הקטנים הוכפל: מרבע, בקירוב, עד למעלה ממחצית מספר המשקים בכפר, והשטח שבידיהם גדל פי חמישה. השטח המעובד של כל משק, בממוצע, פחת מ־32 ד' ל־25 ד', כלומר, חל פיצול של השטח המעובד הכללי ליחידות קטנות יותר, והבסיס המבני הועבר מהמשק הבינוני למשק הקטן. רמת הצריכה והתפוקה הקיימת כיום מחייבת משק, ששטחו מגיע, לפחות, ל־36 ד', ש־12 מהם מוקדשים לטבק; או—לפי נתוני שנה אחת—משק בן 27 ד', ש־5 מהם מוקדשים למטע נשיר. מכאן יוצא, שהשטח כיום אינו מסוגל לפרנס בתנאים הנוכחיים יותר מ־120 משקים עם כ־850 נפש, בעוד שלמעשה יש בכפר 165 משקים עם 1,200 נפש. אם נביא בחשבון את העובדה, שחלק מהמשקים עולה בשטחו על 36 ד' כל אחד, הרי ברור, שמספר המשקים, ששטחם המעובד מספיק לפרנסתם, הוא עוד קטן מזה הנזכר. ופירוש הדבר, שחלק ניכר מבני־הכפר (לפחות 50% מתושביו) אנוס, במידה שאינו מסתייע בפרנסה בלתי־חקלאית, להתקיים ברמת־חיים ירודה גם לפי מושגי הכפר כיום. אם נדון על־יסוד הנתונים

13. המספרים עוגלו לצורך ההשוואה.

הנוכחיים גם על התקופה הקודמת — ניווכח, שאף בסופה היה מספר המשקים, בקירוב¹⁴, קטן מיכולת־הנשיאה של השטח המעובד (אשר היה אז גדול יותר). כן מסתבר, שרמת־הצריכה באותו פרק־זמן היתה נמוכה מזו של היום. בכפר נוצר אפוא עודף אוכלוסייה וכוחות־עבודה, שהחקלאות, במצבה הנוכחי, ואף שאר ענפי־הפרנסה שבכפר, אינם עשויים לקלטם ביעילות. מצב זה מחמיר עוד יותר לנוכח אי־ההתאמה בין האפשרויות הכלכליות לבין ההשקפות על רמת־החיים, ההולכות ומשתררות בכפר. חלק ניכר מהדור הצעיר אינו מסוגל למצוא תעסוקה יעילה בכפר, וגם אינו יכול לעזבו על־מנת להפש תעסוקה אחרת. לדור זה, הנתון יותר מקודמיו לשאיפה של שיפור רמת־החיים ושינוי דפוסייהם המסרתיים, שהוא בעל השכלה רבה יותר מקודמיו ונתפס פחות מהם להלכ־רוח שמרניים, לדור זה אין עוד הנכונות הנפשית להמשיך בדרך החקלאות, הגראית לו קשה מדי ובלתי־משתלמת כראוי. מצב זה, שבו אין אנשים מוצאים פורקן למרצם ולכוח־עבודתם, צופן בחובו סכנות כלכליות, חברתיות ומדיניות.

14. אוכלוסייה של 750 נפש, לפי חישוב של 7 נפשות ליחידה משקית = 107 משקים.